

Історія України

Гісем О. В., Мартинюк О. О.

«Історія України»
підручник для 7 класу загальноосвітніх
навчальних закладів

Видавництво «Ранок»
2015

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ 7 УКРАЇНИ

КЛАС

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ 7 УКРАЇНИ

КЛАС

підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК
2015

УДК [94(477):373.5](075)
ББК (63.3(0)4(4Укр)+266.3)я721
Г51

Рецензенти

Г. Г. Яковенко, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
Т. В. Ніколаєва, учитель-методист спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів № 119 Харківської міської ради Харківської області

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015. — 240 с. : іл.

ISBN

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу.

На базі підручника створено навчально-методичний комплект «Історія України. 7 клас», до складу якого входять методичний посібник для вчителя та комплексний зошит для контролю знань.

Підручник містить посилання на сайт «Електронний освітній ресурс», де розміщено цікаву інформацію до параграфів, фрагменти історичних джерел, навчальні відеоматеріали і тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання.

УДК [94(477):373.5](075)
ББК (63.3(0)4(4Укр)+266.3)я721

Запрошуємо до діалогу щодо підручника:
pidruchnik-2015@ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2014
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Юні друзі!

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, що відбувалися на українських землях у період середньовічної історії.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, мудрі діячі церкви і талановиті майстри. У вас буде можливість зазирнути за завісу часу й спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, які жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського Середньовіччя, ви зможете перекоонатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, що в цей складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої і захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Із минулого року ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Під-

■ Варяги під стінами Константинополя

■ Хрещення князя Володимира.
Художник В. Васнецов

■ Читання народу «Руської правди». Художник О. Ківшенко

ручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, що подані наприкінці цієї книги.

Важливу роль для розуміння подій мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, схеми та карти. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Наведені схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості й наслідки. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Відповівши на них, ви зможете перевірити себе та переконатися, чи правильно ви запам'ятали зміст і хронологію подій, характер діяльності історичних постатей, зрозуміли значення нових понять і термінів тощо.

Закінчивши навчальний розділ, ви маєте можливість систематизувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до розділу дозволять вам здійснити самоперевірку рівня знань за його матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на позначки, розміщені на його сторінках:

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

» «Запитання та завдання на повторення»

Запитання та завдання цієї рубрики на початку параграфа допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

«Запам'ятайте дати»

Ця рубрика, що розміщена після висновків, містить дати історичних подій, які необхідно запам'ятати.

Під цією рубрикою розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете на сайті «Електронний освітній ресурс» за адресою: interactive.ranok.com.ua

Запитання і завдання

Наведені тут запитання допоможуть вам перевірити, що ви запам'ятали з тексту параграфа, а також осмислити прочитане.

- ✦ Завдання, що мають таку позначку, спрямовані на формування вмінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці, історичні портрети діячів тощо.
- ★ Під такою позначкою вміщено проблемні завдання для допитливих. Вони виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.

§ 1. Вступ до середньовічної історії України

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: що таке історія України як наука та навчальний предмет; якими є джерела вивчення середньовічної історії України; що будете вивчати в курсі середньовічної історії України; як працювати з підручником; що таке «історія», «історичний факт», «історична подія», «історія України», «періодизація», «історичні джерела», «літопис».

- 1. Що таке історія? 2. Що вивчає наука історія? 3. Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали в минулому році? Назвіть його хронологічні межі. 4. Які події стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше?

Історія України як наука і навчальний предмет. Закінчилися літні канікули і розпочався новий навчальний рік. У 7 класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії,— як всесвітньої, так і історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про греко-перські війни.

Історичні факти — дійсні, невигадані випадки, які відбувалися насправді.

Учених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження **історичних фактів** та **історичних подій**.

Історія України є невід'ємною складовою всесвітньої історії. Це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про історичні події. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

■ Ювелірні прикраси часів Київської Русі

■ Дослідження будівлі часів Київської Русі

2

Періодизація історії України. Джерела вивчення середньовічної історії України.

Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. Періодизація історії України в цілому відповідає всесвітній історії, але має певні особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Отже, історію України вчені поділяють на такі періоди:

- ▶ **стародавня історія:** найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- ▶ **середньовічна історія:** розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян і до кінця XV ст.;
- ▶ **нова історія:** характеризує розвиток українських земель у XVI—XIX ст.;
- ▶ **новітня історія:** знайомить із подіями від початку XX ст. і до сьогодення.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел, що розповідають про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують декілька типів історичних джерел, серед яких основними є **речові, писемні, усні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи**. Кожне окреме джерело відображає лише певний бік минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Історичні джерела — усе, що було створене в процесі діяльності людини й збереглося до наших днів, дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел.

■ Типи історичних джерел

Речові джерела	Залишки матеріальної культури минулого: будівлі, культові споруди, знаряддя праці, предмети побуту, зброя, прикраси тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, договори, укази, хроніки тощо
Усні джерела	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо
Мовні джерела	Відомості з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Результати досліджень побуту та звичаїв народів
Фото- та кіно-документи	З'явилися у другій половині XIX ст. і відображають етапи розвитку суспільства

! **Висновки.** Людям необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

► В Україні в минулому відбувалися процеси, схожі на ті, що й в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.

► Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

? **Запитання і завдання**

1. Як перекладається слово «історія»? **2.** Що таке історичні факти та історичні події? **3.** Що вивчає і досліджує історія України? **4.** На які періоди поділяється історія України? **5.** Що таке історичні джерела? Які існують типи історичних джерел? **6.** За якими типами історичних джерел вивчають середньовічну історію України?

✦ **7.** У чому полягає зв'язок між історією України як наукою і навчальним предметом? **8.** Що вивчає середньовічна історія України?

✦ **9.** Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з підручника. (Надалі таку вправу можна виконувати після кожного параграфа з метою самоперевірки знань.)

РОЗДІЛ І. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

§ 2. Східні слов'яни у VI—IX ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як відбувалося розселення слов'ян на заключному етапі Великого переселення народів; як описувати за картою розселення східних, західних і південних слов'ян, а також східнослов'янських племен — предків українців; про сусідів східнослов'янських племен; особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.; що таке «Велике розселення слов'ян», «Балканські війни», «союзи племен», «етнічні процеси», «держави», «літопис».

Велике розселення слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст.

- 1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося? 2. Як відбувалося розселення слов'ян під час Великого переселення народів? 3. Що вам відомо про витоки українського народу?

Слов'яни під час Великого переселення народів.

Як ви вже знаєте, Велике переселення народів спричинило значні зміни на карті Європи. Складовою цього процесу стало Велике розселення слов'ян.

На заключному етапі Великого переселення народів у VI—VII ст. головну роль у переселенських потоках почали відігравати слов'янські племена **антів** і **склавинів**. Із межиріччя Дніпра і Вісли вони рушили до Подунав'я. Звідти ці племена стали здійснювати регулярні напади на Константинополь та візантійські володіння на Балканах, які дістали назву **Балканських війн**. Після перших успішних походів слов'яни почали залишатися за Дунаєм, а на кінець VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

■ Битва слов'ян із візантійцями.
Художник Ю. Лазарев

■ Слов'яни в бою. Картина-реконструкція

■ Переселення слов'ян. Сучасний малюнок

Розселення слов'ян відбувалося в складних умовах. У другій половині VI ст. важким ударом для них стала боротьба з кочовими племенами аварів, які з Азії спочатку переселилися до Північного Причорномор'я, а потім — на територію сучасної Угорщини, де й заснували свою державу — **Аварський каганат**. Тривалі аваро-слов'янські війни призвели до підкорення аварами склавінів, знесилення, а потім розпаду антського об'єднання племен. Із **602 р.** анти в історичних джерелах не згадуються. Назва «склавіни» використовувалася досить часто стосовно племен, які в VII—IX ст. заселяли територію сучасної України. Вважають, що саме термін «склавіни» з часом трансформувався у «слов'яни».

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, які поділяють на східних, західних і південних.

2 Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України. У VIII ст. у східних слов'ян виникають союзи племен, про які повідомляє в літописі «Повість минулих літ» чернець Нестор.

Нестор (? — після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря. Упорядник «Повісті минулих (временних) літ» — найдавнішого серед літописів, що збереглися до наших днів. Назву отримав за своїм вступним реченням: «Ось повісті временних літ, звідки пішла Руська земля...» Значення «Повісті...» для дослідників полягає в тому, що вона є головним, а в багатьох випадках і єдиним джерелом з історії східних слов'ян та Київської Русі. Нестор-літописець зміг пов'язати давньоруську історію зі всесвітньою, проголосив важливу роль Русі у світовому історичному процесі.

■ Нестор-літописець.
Скульптор М. Анто-
кольський

■ Перша сторінка «По-
вісті минулих літ»

Територію сучасної України, за повідомленням Нестора-літописця, заселяли сім союзів племен — **деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби)** і **білі хорвати**. Саме їх вважають предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян. Так, деревляни займали землі південного басейну річок Прип'ять, Горинь, західного берега Дніпра і північного басейну Тетерева. Поляни жили на захід від середнього Дніпра, між його притоками Тетеревом на півночі та Россю на півдні. Сіверяни займали території на схід від середньої течії Дніпра, басейн нижньої течії Десни, Сули, Псла і Ворскли до верхів'їв Сіверського Дінця. Тиверці жили у нижній течії річок Дністер і Прут, що досягала узбережжя Чорного моря. Волиняни (дуліби) розселялися на землях на північ від верхньої течії Дністра, у басейні Західного Бугу, на південь від верхів'їв Прип'яті. Уличі займали землі, розташовані між річками Оріль, Дніпро, Самара та в лісостеповій частині Південного Бугу. Білі хорвати жили у Верхній Наддністрянщині на захід від річки Збруч, межиріччі Верхнього Прута і Дністра, Північній Буковині, Прикарпатті й частині Закарпаття.

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен Нестор-літописець приділяв полянам. За літописом, від них походили перші київські князі-брати Кий, Щек і Хорив, за яких почалося будівництво Києва. Це місто дістало назву на честь старшого з братів — Кия.

«Повість минулих літ» про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужні мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

Як, за повідомленням Нестора-літописця, виник Київ?

■ Поселення східних слов'ян (VIII—IX ст.). Реконструкція

■ Пам'ятник засновникам Києва. Скульптор В. Бородай

3 **Господарство та спосіб життя східнослов'янських племен.** Основним заняттям слов'ян було **землеробство**. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було **підсічне землеробство**. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином проводили підготовку землі під посіви. Згодом — спалювали спеціально зрубані дерева. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному положенні. Тоді їх валили і спалювали. Попіл був добривом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійні місця проживання. Селилися вони на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітку. Ранні слов'яни використовували тут **перелогову систему** обробітку ґрунтів. Поле обробляли і засівали до того часу, поки ці землі давали хороші врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишалося для «відпочинку», а інше використовувалося. У той час вільних земель було багато і слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували пшеницю, просо і ячмінь. Археологічні знахідки того часу розповідають, що у слов'ян уже був залізний серп, мотики, кістяна і дерев'яна соха з металевим наконечником.

Слов'яни займалися й **скотарством**. Вони розводили корів, овець, кіз, коней, свиней. Також полювали на хутрових звірів — хутро було цінним товаром, займалися рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби і ягоди.

Союзи племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов давали початок державній організації.

Літопис — хронологічний послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

■ Гори Старокиївська і Дитинка (Київ). Сучасний вигляд

Поступово у слов'ян значного розвитку набувають **ремесла**. Найбільш поширеними було ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство і ткацтво.

Свої житла слов'яни будували переважно з дерева, заглиблюючи їх наполовину в землю. Такі будинки були більш надійними й теплими. Посередині хати розташовували піч — для обігріву житла і приготування їжі. Над відкритим вогнищем підвішували казан. Неподалік будинку обов'язково розміщувалася яма-льох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Слов'яни жили первісною сусідською общиною. Існували великі патріархальні сім'ї, які вміщували декілька поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у плем'я. Із них утворювалися **союзи племен**.

Давні слов'яни мали свої релігійні вірування. Їхня релігія має назву **язичництво**. Слов'яни обожнювали незрозумілі їм сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого була покладена віра у потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. До могил складали речі померлого, знаряддя праці, посуд, їжу, інколи зброю.

Крім цього, у давніх слов'ян існувала віра в різних духів.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історику VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів — творця блискавок **Перуна**. Йому приносили в жертву биків та інших тварин. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: **Велес, Даждьбог, Стрибог, Род, Макош** та ін. Слов'яни поклонялися також духам природи — джерелам, горам, лісам, полям тощо)

та іншим божествам, готували їм пожертви і під час жертвоприношень ворожили. Місця поклоніння богам, де встановлювалися їхні ідоли, називаються **капищами**. До наших днів зберігся **Збруцький ідол**.

4

Сусіди східнослов'янських племен. Сусідами східних слов'ян на півночі, північному заході та північному сході були угро-фінські та балтські племена. Поступово ці спільноти розчинялися в слов'янському середовищі. Землі на захід від східнослов'янських теренів заселяли західні слов'яни. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен (полян, віслян, мазовшан та ін.). Союзи західнослов'янських племен словаків, моравів, чехів та інших на початку IX ст. утворили Великоморавську державу, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

i На півдні, південному сході та сході жили тюркські племена болгар і хозар. Племена болгар наприкінці VI ст. утворили в Приазов'ї свою державу Велика Болгарія. У середині VII ст. вона була знищена хозарами. Тоді частина болгар переселилася на середню Волгу, де заснувала нову державу — **Волзьку Булгарію** (її територія загалом збігається з межами сучасної республіки Татарстан у складі Російської Федерації).

■ Збруцький ідол

Інша частина болгарських племен, очолювана ханом Аспарухом, переселилася на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створила державу під назвою **Перше Болгарське царство**. Його поява започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари в середині VII ст. утворили державу **Хозарський каганат**. У VIII ст. вони підкорили східнослов'янські союзи племен полян, сіверян, радимичів та в'ятичів і примусили їх сплачувати данину.

Важливе значення для розвитку східних слов'ян мало те, що через їхні землі пролягав один із важливих торговельних шляхів середньовічного світу «із варягів у греки», який поєднував Балтійське і Чорне моря.

У «Повісті минулих літ» наведено розповідь про данину полян хозарам. Після смерті Кия, Щека і Хорива, як зауважує Нестор, поляни зазнавали утисків від навколишніх племен. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісі на горах і сказали: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм від кожної родини по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вам дали?», і вони показали мечі, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічною зброєю, себто шаблями, а сих зброя обоюдогостра, себто мечі. Ці будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це справдилося, стверджує Нестор, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням.

Варягами (від візантійського слова «варанги» — найманці) слов'яни називали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі їх називали **норманами** (північними людьми). Ці жорстокі й відважні шукачі пригод наймалися служити візантійському імператорові або засновували торговельні поселення на слов'янських землях, накопичували в них товари — мед, віск, хутро і рабів, а потім везли продавати їх грекам до Візантії.

5

Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст.

Тривалий час після завершення розселення у східних, західних і південних слов'ян зберігалося багато спільного в етнічній сфері. Зокрема, деякі дослідники вважають, що досить довго була зрозу-

мілою для всіх слов'ян єдина слов'янська мова. Одночасно із цим, переселяючись, як правило, на вже заселені землі, слов'яни потрапляли під вплив місцевої людності. У VIII—IX ст. як у східних, так і в інших груп слов'ян поступово виникали і поглиблювалися етнічні відмінності між віддалени-

Державотворчі процеси — процеси, що пов'язані з виникненням у певних народів *держави* — системи влади, за якої порядок у суспільстві підтримується за допомогою спеціальних організацій і людей — армії, чиновників, наглядачів тощо.

ми союзами племен і головним слов'янським осередком на його історичній прабатьківщині між Дніпром та Віслою.

У VIII—IX ст. у східних слов'ян набирають сили державотворчі процеси. У результаті об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — **племінні княжіння**. Кожне з них мало власну територію. Сучасні вчені вважають, що ці об'єднання містили елементи державності.

■ Торг у країні східних слов'ян. Художник С. Іванов

■ Заморські гості. Художник М. Реріх

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: Куявія (землі полян із Києвом), Славія (землі ільменських словенів) та Артанія (Ростово-Суздальська земля, а можливо, Причорноморські або Приазовські землі).

Вважається, що племінне княжіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого зростала східнослов'янська державність.

Етнічні процеси — процеси, що характеризують особливості розвитку (національно-культурні, мовні тощо) якого-небудь народу.

Висновки. Унаслідок розселення слов'ян у VI—VII ст. на великій території Європи виникли три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.

► Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

► В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишалася спільна спадщина історичної прабатьківщини.

► У VIII—IX ст. у результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні княжіння.

V—VII ст.
VIII—IX ст.

Велике розселення слов'ян.
виникнення у східних слов'ян племінних княжінь.

Запитання і завдання

1. Де розташовувалася прабатьківщина слов'ян? 2. Як відбувалася боротьба слов'ян з аварами? 3. Назвіть союзи племен східних слов'ян — предків українців. 4. Що таке літопис? 5. Які східнослов'янські союзи племен сплачували данину хозарам? 6. Охарактеризуйте Велике розселення слов'ян та його результати. 7. Використовуючи історичну карту, розкажіть про розселення східнослов'янських племен. 8. Що ви знаєте про сусідів східнослов'янських племен?
- ★ 9. Складіть простий план до розповіді за темою «Особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.».
- ★ 10. Візантійський імператор Константин Багрянородний (912—959) писав: «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть, що він мав на увазі. 11. Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про Нестора-літописця. 12. Розгляньте зображення реконструкції поселення східних слов'ян (с. 13). Які можна виділити основні елементи поселення? Чому слов'яни будували укріплені городища?

§ 3. Київська держава за перших князів

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про розвиток Київського князівства за князя Аскольда; про розвиток Київської Русі за правління князів Олега та Ігоря; про походження назви «Русь»; що таке «печеніги», «полюддя».

- 1. Якими були основні напрямки Великого розселення слов'ян? Покажіть їх на карті. 2. Що таке союзи племен? Назвіть і покажіть на карті східнослов'янські союзи племен. 3. Хто такі варяги?

Київське князівство Аскольда. На основі полянського племінного княжіння в Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалося **Київське князівство**. За своєю територією воно було досить невеликим і охоплювало здебільшого полянські землі навколо Києва. У літописі його називають «**Руською землею**», а його правителями — князів **Аскольда** та **Діра**. Вони вважаються представниками династії Києвичів, що походила від легендарного Кия. Арабські автори стверджували, що Дір княжив перед Аскольдом, був «першим зі слов'янських царів», володів великими містами й багатьма населеними країнами». Правив він, імовірно, від 30—50-х рр. IX ст. Проте в літописі Аскольда і Діра завжди згадують разом: вони «княжили в Києві й володіли полями і були ратними (воювали) з деревлянами й уличами».

■ Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя. Мініатюра із літопису

■ Убивство Аскольда й утвердження Олега в Києві. Мініатюра із літопису

Князь Аскольд (? — 882) уславився своїми війсьними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Справжнім жахом для візантійців став світанок 18 червня 860 р., коли вони побачили 200 лодій (човнів) руського флоту князя Аскольда під стінами Константинополя. Русичі взяли місто в облогу, візантійський імператор був змушений погодитися на укладення з ними угоди і сплату данини. Так уперше Київське князівство сповістило середньовічний світ про своє існування, розпочало боротьбу з Візантією за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

З ім'ям князя Аскольда пов'язана **перша спроба хрещення Русі**. За повідомленнями візантійських авторів, у 60-х рр. IX ст. він хрестився сам і спробував охрестити своїх підданих. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

2 Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега. У той час коли в Середньому Подніпров'ї розвивалося і міцніло Київське князівство, на півночі східнослов'янського світу єдності не було. За повідомленням Нестора-літописця, у 862 р. ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя Рюрика з дружиною княжити і володіти ними.

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався воєвода Олег. У **882 р.**, зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Припускають, що

■ Князь Рюрик. Художник Б. Кукрук

■ Аскольдова могила (Київ). Сучасний вигляд

його запросила туди місцева знать, невдоволена розпочатою князем Аскольдом християнізацією. Прибувши до Києва, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які пливуть до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, із допомогою знаті захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Києвичів припинила своє існування й утвердилася нова династія Рюриковичів. Відбулося об'єднання східнослов'янських Півночі і Півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на об'єднану Давньоруську державу — **Київську Русь**. Своїм стольним градом, «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

Князь Олег (? — бл. 912), імовірно, правив у 882—912 рр. Вважається, що він був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. Олег князував на Русі від імені сина Рюрика Ігоря. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно і наполегливо він підкорював східнослов'янські племінні союзи і княжіння, сприяючи перетворенню Київської Русі на централізовану державу. Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За свідченням Нестора-літописця, князь помер після 911 р. від укусу гадюки, за іншою версією — загинув у поході на Каспій.

■ Князь Олег

Олег затверджував свою владу силою меча. За повідомленням літописця, 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він звільнив перед цим від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Київською Руссю одноосібно, зосередивши всю владу у своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину. Варяги здійснювали збір данини в найпримітивнішій і насильницькій формі, яка мала назву **полюддя**.

■ Традиційний шлях полюддя

■ Полюддя. Художник К. Лебедєв

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний про збирання данини на Русі

Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується *кружлянням*, а саме — у Славинії (союзи племен) деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги плвли до Константинополя її продавати.

На підставі документа і наведеної картосхеми поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

У 907 та 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Візантію.

Необхідність у воєнних походах проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалася тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини. У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до стін Константинополя (у слов'янських літописах — Царгорода), оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду. За новою угодою сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки), зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним суднам.

Полюддя — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

■ Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя

■ Прощання Олега з конем. Художник В. Васнецов

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь, Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Діставшись околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повіяв погожий вітер, човни суходолом рушили до стін міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені раптовою появою війська русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду. Відповідно до цього договору, Візантія гарантувала руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла давати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак своєї перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

3

Правління князя Ігоря. Після смерті Олега князувати на Русі почав син Рюрика — Ігор.

Князь Ігор (? — 945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. На відміну від Олега, він діяв жорстокіше і відвертіше, зміцнюючи центральну владу. Завдяки широкомасштабним воєнним походам південний напрямок у його зовнішній політиці набув пріоритетного значення. Загинув Ігор під час повстання деревлян.

Князь Ігор розпочав своє правління боротьбою з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. Вогнем і мечем перемігши повсталих, Ігор наклав на них значно більшу, ніж раніше, данину. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межириччя Дністра і Південного Бугу.

У 915 р. біля кордонів Київської Русі вперше з'явилися нові кочівники — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Проте невдовзі вона була порушена через Візантію, яка підштовхува-

ла печенігів до нападів на Русь. Ігор, як і його попередники, воював із Візантією. У 941 р. він організував грандіозний похід проти неї, як пише літописець, залучивши 10 тис. лодій. Проте цей похід завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем».

«Грецький вогонь» — таємна зброя візантійців. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапульта на ворожі судна. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що всі її складники дотепер невідомі. Імовірно, вона містила смолу, сірку, селітру і нафту. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

Через три роки, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії. У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя проти войовничих горців, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам вдалося оволодіти багатими містами Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уралом та Дунаєм.

Утримання великої дружини і здійснення далеких походів потребували значних ресурсів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, у супереччя традиції, удруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очолювані князем Малом деревляни восени 945 р. розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. «Якщо внадиться вовк до овець, — пояснювали вони свій вчинок, — то повиносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Київської Русі.

4 Походження назви «Русь». У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував стосовно Київського князівства. Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давньоруських джерелах вона використовувалася в різних значеннях. Уперше назва «Русь» у письмових джерелах згадується під 839 р. при описі прибуття посольства русів до Константинополя.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» фінського або скандинавського походження

■ Руський флот біля Візантії

■ Варяги. Художник В. Васнецов

і ним спочатку називали тих варягів, які становили дружину давньо-руських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників взагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому розумінні «Руською землею» були, насамперед, полянські землі в Середньому Подніпров'ї.

i

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, то її стали називати **Руссю**. Із того часу назва «Русь» або «Руська земля» стала використовуватися в широкому розумінні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни. Згодом історики стали називати цю державу Київська Русь, щоб акцентувати на провідній ролі Києва в державі.

«Повість минулих літ» про запрошення варягів на Русь

У рік 859. Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів...

У рік 862 р. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо собі князя, який би володів нами...» Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так називали варягів — русь. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідть-но княжити і володіти нами. І вибралося троє з родами своїми, і з собою всю узiali русь».

?

1. Знайдіть і покажіть на карті місця розселення племен, про які йдеться в літописі. **2.** Як Нестор-літописець пояснює значення назви «Русь»? **3.** Як, за повідомленням літописця, варяги стали князувати на східнослов'янських землях?

Хоча перші відомі історикам князі Київської Русі були за походженням скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державності. Її виникнення передусім спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському світі.

Висновки. За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.

► Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.

► Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими княжіннями. При цьому для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.

► «Руссю» спочатку називали варягів, потім землі полян, а згодом — східнослов'янську державу Київська Русь.

860 р.

перший похід русичів на Константинополь (Царгород) на чолі з князем Аскольдом.

882 р.

загибель князя Аскольда. Захоплення князівської влади в Києві Олегом. Виникнення держави Київська Русь.

Запитання і завдання

1. Коли сформувалося Київське князівство? **2.** Як у літописах називали Київське князівство? **3.** Яке місто князь Олег оголосив своїм «стольним градом»? **4.** Коли печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі? **5.** Як загинув князь Ігор? **6.** Охарактеризуйте розвиток Київського князівства за правління Аскольда. **7.** Порівняйте діяльність князів Олега та Ігоря. Визначте спільне і відмінне. **8.** Як дослідники пояснюють походження назви «Русь»? **9.** Розгляньте картину художника К. Лебедева «Полюддя» (с. 21). Що збирали князі з підвладних племен під час полюддя? Чому їх цікавили саме ці продукти?

✦ **10.** Розпочніть складання таблиці «Князі Київської Русі» у зошиті.

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

★ **11.** Користуючись додатковою літературою, підготуйте повідомлення про життя і діяльність князів Олега та Ігоря.

§ 4. Київська Русь за князювання Ольги та Святослава

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про діяльність княгині Ольги; про воєнні походи князя Святослава; про значення діяльності княгині Ольги і князя Святослава для розвитку Київської держави; що таке «реформи», «Балканські походи».

- 1. Яких заходів для зміцнення центральної влади вжив князь Олег? 2. Якою була політика перших князів Київської держави стосовно Візантії? 3. Назвіть східнослов'янські союзи племен, які сплачували данину хозарам.

Княгиня Ольга, її внутрішньополітичні реформи. Після загибелі князя Ігоря його єдиний відомий із літопису син Святослав був ще дитиною, і тому київський престол у 945 р. посіла його дружина **Ольга**. Вона правила Руссю до 964 р., коли передала владу своєму змушненому синові.

i

Княгиню Ольгу (бл. 910—969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й одночасно далекоглядну, холоднокривну та досить жорстоку правительку. Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а і його мудрою помічницею у справах, за відсутності Ігоря брала на себе всі турботи з управління державою. Посівши київський престол, багато зробила для зміцнення Київської Русі.

■ Княгиня Ольга

Своє правління Ольга розпочала з придушення деревлянського повстання. Деревляни після вбивства Ігоря відправили до Києва послів із пропозицією княгині стати дружиною деревлянського князя Мала. Ольга поступово розпралася зі знатними мужами князівського роду, боярами та купцями, а згодом привела в покору народ деревлянський. Загибель Ігоря гостро поставила питання реформування системи державного управління на Русі й зокрема порядку стягування данини.

Згідно з літописом, перше посольство Ольга живцем спалила в човні, друге — у лазні. Третя помста своєю жорстокістю перевершила попередні: під приводом справити поминки за своїм чоловіком княгиня влаштувала бенкет, а потім звеліла «посікти п'ять тисяч» п'яних деревлян. Після цього вона протягом року тримала в облозі місто деревлян Іскоростень, а потім спалила його.

■ Знищення Іскоростеня

■ Свята рівноапостольна княгиня Ольга вступає в храм Святої Софії (Константинополь). Художник І. Машков

i

Ольга впорядкувала полюддя. Було чітко окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою казною було закріплено «ловища» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися «уроки» й «оброки», які мали виконувати підлеглі в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням «уставів» було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Влаштовувалися також «становища» й княжі «погости» — місця зберігання зібраної данини та осередки центральної влади.

За князювання Ольги розбудовувався й прикрашався її «стольний град». У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був двоповерховий кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

2

Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги. Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії перед війною.

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) вона відвідала Константинополь. Це були перші в історії відвідини столиці Візантії руським посольством, яке очолювала правителька Київської держави. Княгиня, імовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Крім того, була досягнута домовленість, що руські дружини служитимуть імператору, і Візантія за це сплачуватиме данину Русі. Виконуючи домовленості, Ольга надсилала руських воїнів, допомагаючи Візантії у війні з арабами 961 р., у боротьбі з норманами і болгарами. Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи — з проханням надати єпископа для хрещення Русі. Через деякий час до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем **Адальбертом**. Вона діяла на Русі протягом 961—962 рр., проте через протидію язичницької знаті під загрозою фізичної розправи члени місії змушені були рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Імовірно, ця невдача послабила позиції Ольги, і влада перейшла до її сина Святослава, який був прихильником язичництва.

3 **Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату.** Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років. Недовге князювання Святослава було періодом майже безперервних битв і воєнних походів.

Князь Святослав (бл. 931—972) уславився насамперед як відважний воїн і талановитий полководець. Ставши самостійним правителем, Святослав здійснив декілька походів із метою зміцнення Київської Русі й примусив сусідні держави зважати на її інтереси. Нестор-літописець із великою любов'ю розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрістю із гепардом. Войовничість Святослава відповідала духу епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав. За роки свого порівняно нетривалого правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися він категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з цього буде сміятися вся князівська дружина.

У 964—966 рр. Святослав розгорнув боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський племінний союз в'ятичів, який мешкав на річці Ока і сплачував данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності та примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена мерю, мурому, мешчеру, черемисів,

■ Взяття Хозарської фортеці Ітиль князем Святославом. Художник В. Кирєєв

■ Фортеця Саркел (Біла Вежа). Реконструкція

мордву, бургасів і волзьких болгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де був центр Хозарського каганату, і, завдавши поразки хозарам, захопили їхню столицю — місто Ітиль. Він також підкорив і обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетинів), та адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву — Тмутаракань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

«Повість минулих літ» про князя Святослава і його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли наспроти з князем своїм... і зступилися війська битися, і сталася битва меж ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

- ? 1. Які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава? 2. Знайдіть на карті наведені в літописі назви народів, країн, міст тощо і прослідкуйте напрями воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

■ Київська Русь за правління Ольги та Святослава

Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, княжуючи тут, у місті Переяславці. Налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію і його намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, візантійці підбурили до нападу на Київ печенігів.

У 968 р. печенізька орда взяла в облогу Київ. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого «стольного града».

Для того щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина від деревлянської княгині Малуші Володимира.

У 969 р. Святослав вирушив у Другий Болгарський похід, що став останнім. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, а й із візантійцями. У 971 р. сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті Доростол. Однак візантійцям так і не вдалося здобути місто. Русичі неодноразово виходили з Доростола й біля його стін билися з ворогом. Відтак візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Візантійський історик Лев Диякон, який сам бачив Святослава, залишив опис його зовнішності: «На вигляд він був таким: середній на зріст, не надто високий, не надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

Підписавши мир із візантійцями, Святослав залишив Болгарію і вирушив на Русь. Навесні 972 р. він із невеликою дружиною біля дніпровських порогів потрапив у засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши його золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

- Зустріч Святослава з візантійським імператором Цимісієм на березі Дунаю. Художник К. Лебедєв

- Останній бій Святослава. Художник А. Клименко

- Висновки.** Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли об'єднанню східнослов'янських племен у єдину державу. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, віддаючи перевагу мирним засобам перед воєнними.
 - ▶ У своїй державотворчій діяльності князь Святослав приділяв увагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість.
 - ▶ Численні війни Святослава призвели до виснаження Русі; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.
 - ▶ Зі смертю Святослава в історії Київської Русі завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

946 р. (або 957 р.)	відвідини Константинополя (Царгорода) руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга.
964—966 рр.	похід Святослава проти Хозарського каганату.
968 р.	Перший Балканський похід князя Святослава.
969—971 рр.	Другий Балканський похід князя Святослава.

Запитання і завдання

1. Коли розпочалося князювання Ольги? 2. Яке місто було «стольним градом» деревлянської землі? 3. Коли відбулися перші в історії відвідини руським посольством на чолі з княгинею Ольгою Константинополя? 4. Назвіть племена й народи, які підкорив Святослав і примусив сплачувати данину. 5. Якими були результати Першого Балканського походу? 6. Чим завершився Другий Балканський похід? 7. Що таке реформи? Які реформи здійснила на Русі княгиня Ольга? 8. Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність княгині Ольги та її значення для Русі. 9. Розкажіть про походи Святослава проти хозарів та на Балкани. Якими були їхні наслідки? 10. Порівняйте політику Ольги та Святослава. Визначте спільне і відмінне. 11. Розгляньте малюнок «Знищення Іскоростеня» (с. 27). Яку хитрість застосувала княгиня Ольга для розправи над деревлянами? Чому вона вдалася до такої жорсткості?
- ✦ 12. Продовжте складання таблиці «Князі Київської Русі» (див. § 3, с. 25).
- ★ 13. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики.

§ 5. Суспільно-політичний устрій та господарське життя Київської Русі в IX—X ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про систему правління і склад населення Київської Русі; яким було життя людей на селі; про особливості розвитку руських міст і міського життя; що таке «дружинна держава», «бояри», «старці», «гради».

- 1. Якими були характерні риси суспільного і господарського життя давніх слов'ян? 2. Що таке союзи племен і племінні княжіння? 3. Коли у східних слов'ян виникають племінні княжіння? 4. Як відбувалося стягування данини на Русі за перших князів?

1

Склад населення і система управління Київською Руссю. За формою правління Київську Русь IX—X ст. історики визначають як «дружинну державу». У її основі була досить проста система управління, яка сформувалася на основі дружини київських князів. Дружина не була лише військом великого князя київського. Старші дружинники ставали радниками князя, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і стягували данину.

■ Дружинники

Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі в IX—X ст. Зокрема, розповідаючи про похід Олега на Константинополь 907 р. та умови русько-візантійської угоди 911 р., він повідомляє, що, крім великого князя київського, на Русі були князі та «світлі бояри». Більшість істориків вважають, що це місцеві східнослов'янські племінні князі й вожді, яких підкорили київські князі.

Князі у своєму правлінні спиралися на племінні ради старійшин, яких літописець називає «старцями». Із розповіді Нестора-літописця про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь Мал приймав рішення про переговори з київською княгинєю Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами землі.

«Повість минулих літ» про боротьбу князя Олега з візантійцями

У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря zostавивши в Києві... і зажадав Олег давати щорічну данину на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, на Переяславль, і Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи,— бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суцї (залежні від Олега).

У рік 912. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, мужі від народу руського — Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рунав, Гуди, Руальд, Карп, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид,— послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр до вас... цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за їхнім велінням, і від усіх, що є під рукою його, Олега, сущих русів...»

- ? 1. Яким титулом називає літописець князя Олега? 2. Про які панівні верстви, що існували на Русі, крім великого князя руського, згадується в літописі? 3. Які міста існували на Русі на початку X ст., за повідомленням Нестора? Знайдіть їх на карті.

Спочатку данину на користь Києва збирали зі східних слов'ян у формі **полюддя**. Приблизно в другій половині X ст. воно втратило своє значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Це зробило непотрібними щорічні князівські об'їзди

■ Житло східних слов'ян. Художник С. Іванов

■ Язичницьке капище слов'ян.
Художник М. Періх

земель. Відтепер намісники збирали данину і передавали її до Києва. Данину, як стверджує Нестор-літописець, збирали на Русі від окремого будинку — «диму». Більшість населення Київської Русі, яке обкладалося даниною, становили вільні селяни, або «люди» і ремісники. Існував також нечисленний прошарок залежних людей, або «челядинів».

2 Життя людей у селі. У IX—X ст. більшість населених пунктів Київської Русі становили села. Їхні жителі займалися землеробством, присадибним тваринництвом та промислами (мисливством, рибальством, бортництвом тощо).

Археологічні дослідження дозволили історикам дізнатися про те, який вигляд мали сільські поселення на Русі. Вони розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення сільського господарства природними умовами. Це були неукріплені поселення з 30—50 селянських садиб, які розміщувалися довільно, без дотримання якого-небудь плану.

До складу селянської садиби входили житлові та господарські будівлі. Їхні господарі вели власне самостійне господарство, маючи для цього практично все необхідне. Розміри житла дозволяють висловити припущення, що селянська сім'я складалася, як правило, із шести осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, знаряддя для обробітку землі й збирання врожаю.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну общину, яку називали «верв» або «мир». Члени общини були пов'язані круговою порукою, разом відповідали за сплату данини і скоєні на її території злочини.

Мешканці окремих общин не мали міцних зв'язків і жили відокремлено. За свідченнями літописця, для укладання шлюбів влаштовувалися спеціальні «ігрища між селами». Місцями для зустрічей представників окремих общин найчастіше ставали **погости**. Тут відбувалися релігійні свята, періодичні торги, збирання данини тощо.

У житті східних слов'ян землеробство відігравало важливу роль і користувалося особливою повагою. Недарма свою основну зернову культуру вони називали «житом», від дієслова «жити». Давні язичницькі обряди і весь цикл річних язичницьких свят східних слов'ян відображав глибоко вкорінену традицію вважати обробіток землі джерелом свого існування.

У IX—X ст., як засвідчують дані археології, на Русі вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель та була досить значною густота населення.

Міста і міське життя. Виникнення найдавніших поселень міського типу на Русі історики відносять до третьої чверті I тис., коли в середовищі східних слов'ян розгорталися етнічні й державотворчі процеси. У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець називає східнослов'янські поселення «градами». Зокрема, розповідаючи про уличів, тиверців, він пише, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні».

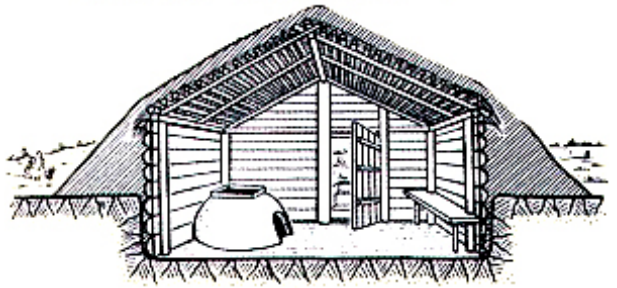
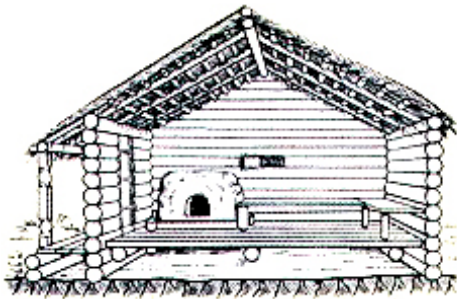
На думку дослідників, східнослов'янські гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен, фортецями в прикордонних районах. Їхні залишки археологи знаходили в Києві, Чернігові, селі Зимне поблизу міста Володимира-Волинського, селі Пастирське на Черкащині та інших місцях.

■ Давньоруські прикраси

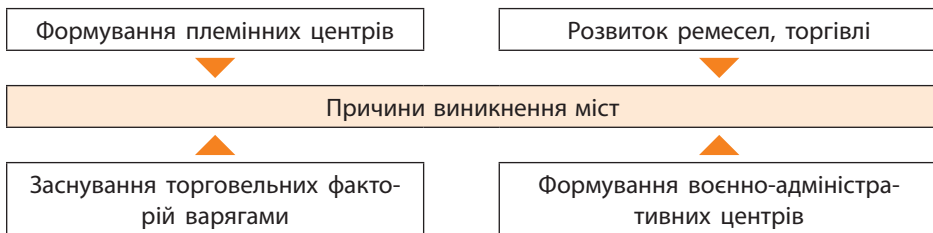
У IX — першій половині X ст. в Київській Русі, за повідомленням літописця, існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Полоцьк, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав, Пересечен, Вишгород, Іскоростень.

Більшість міст Русі починалися із замків-фортець. Під їхніми стінами селилися ремісники і купці, а в межах стін перебували князі й воєнні дружини, які в разі потреби могли захистити місто від ворогів. Варяги називали Київську Русь IX—X ст. «країною міст (замків)», або «Гардарики».

■ Слов'янське житло. Реконструкція (у розрізі)

Міста були центрами розвитку ремісничого виробництва і торгівлі. Проте їхні мешканці на Русі, як і в містах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом.

Населення міст Русі було неоднорідним за своїм складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські низи. До першої групи населення належали князі, бояри, жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу складали міщани, бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

Центром міста на Русі був добре укріплений замок — **дитинець**. Навколо розташовувався торговельно-ремісничий посад. У разі небезпеки його мешканці шукали захисту в дитинці. У княжому місті всі вулиці вели до дитинця, в інших містах — на дороги, що вели до сусідніх міст та на пристань. Доріг було тоді дуже мало, користувалися переважно річковими шляхами.

i

! **Висновки.** У IX—X ст. на Русі встановилася форма правління державою, за якої головною фігурою був князь, що керував країною за допомогою своєї дружини.

► У складі населення Київської Русі в IX—X ст. сформувалася панівна верства, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри і князівські дружинники.

► Переважна більшість населення Київської Русі жила в селах і займалася сільським господарством.

► Міста Київської Русі були важливими соціально-економічними, політичними і культурними центрами країни. Вони були осередками ремесла, торгівлі, державної влади й управління.

Запитання і завдання

1. Що таке «дружинна держава»?
2. Назвіть представників панівних верств населення Русі в IX—X ст.
3. У IX—X ст. більшість населених пунктів Київської Русі становили села чи міста?
4. Що таке верв?
5. Що таке «гради»?
6. Які міста, за повідомленням літописця, існували на Русі в IX — першій половині X ст.?
7. Охарактеризуйте склад населення і систему управління Київською Руссю.
8. Розкажіть про життя людей на селі.
9. Як відбувався розвиток руських міст у IX—X ст.?
10. Поясніть, як ви розумієте висновки до параграфа.

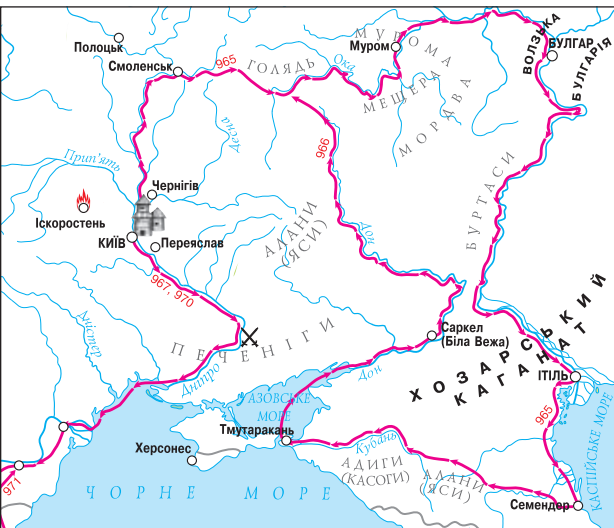

11. У вигляді двох простих планів запишіть особливості життя людей у селах і містах Русі в IX—X ст.

Практичне заняття «Князь Святослав та його походи»

Мета: охарактеризувати зовнішньополітичну діяльність князя Святослава; вдосконалювати вміння аналізувати історичні джерела.

Хід роботи

1. Опрацюйте запропоновані фрагменти історичних джерел.
2. *Робота в групах.* Доберіть до карт відповідні цитати з історичних джерел, які ілюструють зображені події.
3. Як характеризують князя такі його вислови: «Іду на ви!», «Мертві сорому не ймуть!»
4. Розташуйте у хронологічній послідовності події, відображені в уривках джерел, поставивши відповідний порядковий номер у зазначених місцях.
5. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Історичні джерела

1. «“Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми,— то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, а я перед вами піду. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе”. І сказали вої: “Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо”»
2. «Прийшов [князь] у Переяславець. І послав до греків послів, говорячи: “Хочу йти на вас”... І пішов до Царгорода, розоряючи міста. І дали йому данину... І повернувся він у Переяславець...»
3. «Вважаю, що ти не забув про поразку батька твого... який, порушивши клятвений договір, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах кораблів, а до Кімерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам став передвісником своєї біди. Не згадую я вже про його жалюгідну долю...»
4. «Рушив... [він] на Дунай на болгар, і в битві переміг... [він] болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків... Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».
5. «І хоча послали болгари вість цісареві, що йде русь на Царгород, вони прийшли і стали пустошити землю. І грабували вони по узбережжю Понту, багато ж і святих церков вони вогнем віддали, і майна чимало взяли...»
6. «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв. І ясів він переміг, і касогів, і прийшов до Києва».
7. «“Якщо не укладемо мир і дізнаються, що нас мало, то придуть і обложать нас у місті. А Руська земля далеко, печеніги з нами воюють, і хто нам тоді допоможе? Укладемо ж мир, адже вони вже взяли на себе зобов'язання платити нам данину — цього з нас і вистачить. Якщо ж перестануть платити нам данину, то знову, зібравши безліч воїнів, підемо з Русі на Царгород”».
8. «...Імператор [візантійський] згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істру в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Князь переїздив через ріку в скіфському човні і, сидючи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...»

Узагальнення за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»

1. Поясніть значення понять і термінів: Велике розселення слов'ян, князь, дружина, літопис, Русь, імперія, полюддя, да-нина.
2. Заповніть таблицю «Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги» у зошиті. Зробіть висновки.

Внутрішня політика	Зовнішня політика

3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) Знайдіть і покажіть на карті території розселення східно-слов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII—IX ст.;
 - 2) визначте територію Київської Русі за князування Олега і Святослава
 - 3) покажіть напрямки походів перших київських князів.
4. Підготуйте історичний портрет Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги або Святослава (на вибір).
5. Установіть хронологічну послідовність правління київських князів і назвіть роки їх правління. Яким, на вашу думку, був головний внесок кожного з великих київських князів у розбудову державності Київської Русі?
6. Які чинники найбільшою мірою вплинули на становлення Київської Русі?
7. Якою є роль Києва у становленні Київської Русі? Чому саме Київ став центром державотворення східних слов'ян?
8. Назвіть факти, які свідчать про зростання могутності й міжнародного авторитету Київської Русі в IX—X ст.
9. Яку роль в історії східних слов'ян відіграло створення власної держави Київської Русі?
10. Розкрийте значення «Повісті минулих літ» як історичного джерела про життя східних слов'ян у IX—X ст. Наведіть приклади того, що можна вважати літописними легендами та історичними фактами.
11. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику князів Київської Русі в IX—X ст. Визначте її значення та наслідки.

Тематичне оцінювання за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»

1. Центром якого союзу племен був Київ?
А полян
Б сіверян
В деревлян
Г дулібів
2. Щорічний похід князя з метою збирання данини з підвладних племен називався
А полюддя
Б урок
В становище
Г віче
3. Кого з названих осіб князі Київської Русі вважали родоначальником своєї династії?
А Кия
Б Аскольда
В Рюрика
Г Олега
4. У якому році відбулось об'єднання північних і південних руських земель князем Олегом?
А 860 р.
Б 882 р.
В 911 р.
Г 988 р.
5. Який із київських князів першим прийняв хрещення?
А Кий
Б Аскольд
В Дір
Г Олег
6. Що стало приводом до повстання деревлян у 945 р.?
А повторне збирання данини київським князем Ігорем
Б усунення від влади Святославом княгині Ольги
В насильницький збір війська київським князем для походу на Константинополь
Г встановлення у Києві влади династії Рюриковичів
7. Походи київського князя Святослава в Болгарію призвели до конфлікту Русі
А з Хозарським каганатом
Б з Візантійською імперією
В з племенами половців
Г зі Священною Римською імперією
8. Яким було головне заняття східнослов'янських племен?
А землеробство
Б торгівля
В скотарство
Г ремесло

9. Зображений середньовічний малюнок можна використати як ілюстрацію до літописної розповіді про поразку походу на Константинополь київського князя

А Аскольда
Б Олега
В Ігоря
Г Святослава

10. «“Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертві сорому не ймуть. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе”. І сказали воі: “Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо”», — цю промову князь Святослав проголосив перед битвою

А з болгарами
Б із хозарами
В з візантійцями
Г з печенігами

11. Установіть відповідність між іменами князів та їхніми здобутками.

1 Аскольд	А приборкання повстання деревлян
2 Олег	Б об'єднання північних і південних руських земель
3 Ольга	В створення перших писаних законів Київської Русі
4 Святослав	Г укладення першого відомого договору Русі з Візантією
	Д розгром Хозарського каганату

12. Установіть послідовність подій, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю київських князів.

А розгром Хозарського каганату
Б розгром печенігів у битві під Києвом
В запровадження християнства на Русі як державної релігії
Г мирна дипломатична місія до Константинополя

РОЗДІЛ II. КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

§ 6. Київська Русь за правління князя Володимира Великого

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про внутрішню і зовнішню політику князя Володимира; про передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської Русі; як відбувалося територіальне зростання Київської Русі за князювання Володимира; про князя Володимира як особистість і державного діяча; що таке «Червенські міста», «Устав земляний», «Змієві вали», «златники», «срібляники», «шлюбна дипломатія».

- 1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги? 2. Які східнослов'янські союзи племен входили до складу Київської Русі за правління князя Святослава? 3. Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні Другого Балканського походу? 4. Коли, за повідомленням літописця, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Київської Русі?

Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Київської Русі.

Після смерті Святослава між членами династії Рюриковичів почалася боротьба за владу. Олег і Володимир не хотіли визнавати великим князем київським свого старшого брата Ярополка. У свою чергу, той, підбурюваний старим воєводою Свенельдом, що служив ще Ігореві та Ользі, вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. У 977 р. Ярополк вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрати її в Олега. Олег програв битву зі своїм старшим братом і загинув.

Володимир, який у цей час правив у Новгороді, щоб не повторити трагічної долі брата, утік до Швеції. Звідти він повернувся із сильною варязькою дружиною і рушив на Київ. Унаслідок нетривалої війни між братами Ярополк загинув, і великим князем київським став Володимир.

■ Князь Володимир

■ Бенкет у князя Володимира.
Художник П. Карзін

■ Богатирі. Художник В. Васнецов

Князь Володимир (? — 1015) був позашлюбним сином Святослава й рабині — ключниці його матері Малуші. Ще хлопцем був посаджений намісником Новгородом. Переміг у боротьбі між братами за батькову спадщину й у 980 р. став єдиновладним правителем Русі. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Київської Русі. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як видатний політик, адміністратор і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважається запровадження на Русі християнства. У кінці життя проти Володимира постав його син Ярослав, що був намісником у Новгороді. Під час підготовки походу проти Ярослава Володимир раптово помер.

Володимир розпочав своє князювання з того, що відправив варягів, які допомогли йому здобути владу, до Константинополя служити візантійському імператору. Своїх дружинників князь посадив намісниками в багатьох містах Русі.

Новий князь продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не увійшли до складу Русі або відпали в попередні роки. У 981 р. Володимир відвоював у поляків територію **Червенських міст** (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут було збудовано фортецю Берестя, а на Волині засновано нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, а пізніше — радимичів і білих хорватів.

За часів Володимира під владою київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. Завершився процес формування державної території Русі, яку, на думку деяких істориків, можна вважати імперією, подібною до імперії Карла Великого.

■ «Змієві вали». Реконструкція і сучасний вигляд під Переяславом

2 **Внутрішньополітичні перетворення князя Володимира.** У своїй діяльності Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Київської Русі. Близько 988 р. він здійснив адміністративну реформу. Князь позбавив влади місцеву плеємінну знать і посадив у княжіннях намісниками своїх десятъох синів. Відтоді в життєво важливих центрах Русі були провідники волі великого князя київського зі своїми дружинами. Князь провів також судову реформу, запровадивши «Устав земляний» — новий звід норм усного звичаєвого права, що базувався на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

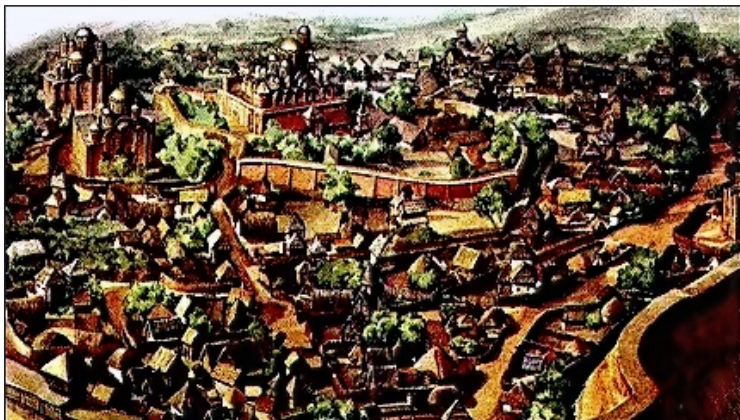
Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення воєнної реформи. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «Змієві вали».

«Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, простягаючись майже на тисячу кілометрів уздовж проток Дніпра. Назва походила від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони начебто запрягали Змія в плуг й орали гігантські борозни, доки він не сконав.

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «стольного града» Києва. На початку його князювання розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею в 10 гектарів. Центральну частину міста, або Гору, оточували високі земляні вали з дерев'яними баштами. До міста прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

■ Київ наприкінці X ст.
Макет

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом Київської Русі. Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж, у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Київську Русь.

3 **Запровадження князем Володимиром християнства на Русі.** Вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився за умови, якщо сестра імператора Анна стане його дружиною. Складність ситуації примусила Василя II прийняти цю пропозицію, хоча за традицією візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі осіб.

i

Однак після того як військо київського князя допомогло імператору придушити бунтівних феодалів, Василій II відмовився віддати свою сестру за Володимира. Для того щоб примусити Василя II виконати обіцянку, князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Імператор був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь на це погодився.

Після охрещення Володимира візантійськими священниками в Херсонесі він узяв шлюб з Анною. Ця подія започаткувала про-

■ Заснування Десятинної церкви. Художник В. Верещагін

■ Хрещення киян. Художник К. Лебедев

цес хрещення Київської Русі. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці.

«Повість минулих літ» про хрещення киян

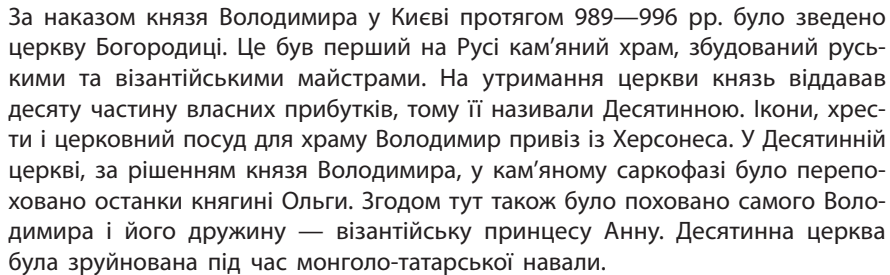
І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями...

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І приволявши його, вкинули його у Дніпро...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде»... А на завтра вийшов Володимир з попами цесаричиними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи стоячи молитви творили.

- ? 1. Як, за повідомленням літописця, відбувалося хрещення киян? 2. Чому Володимир наказав бити палицями статую Перуна? Як цим вчинком він хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення? 3. Яким є ставлення Нестора-літописця до подій, про які він розповів? Чому ви так вважаєте?

Пізніше почалося хрещення жителів інших земель Київської Русі. У літописі Нестор розповідає про всі події, пов'язані із запровадженням християнства, під 988 р., проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

■ «Златник» князя Володимира
(лицьовий бік)

■ «Срібляник» князя Володимира
(лицьовий і зворотний боки)

Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Київської Русі. Воно сприяло руйнації залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас християнство утверджувало рівність усіх перед Богом.

Прийняття християнства долучило Київську Русь до кола цивілізованих держав того часу. Воно зміцнило міжнародний авторитет Русі, відкрило перед київськими князями можливості для встановлення рівноправних зв'язків із європейськими країнами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світо-розумінні східних слов'ян, стало підґрунтям для формування якісно нових підвалин у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

Саме для того щоб світ дізнався, що Київська Русь стала новою християнською державою, уперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібляниках» було зображено князя Володимира з атрибутами влади (у короні, сидячи на троні) та з хрестом у руці. На зворотному боці монет карбували «тризуб» — герб князя.

4

Зовнішня політика князя Володимира. Князь Володимир був сильним і войовничим правителем, який провадив активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні контакти. Зокрема, як ви вже знаєте, князь відвоював у Польщі загарбані нею Червенські міста. Він також заволодів землями ятвягів — дикого, але мужнього литовського племені, яке жило в лісах між Польщею і Литвою. За свідченням ісландського літописця, Володимир сплачували данину всі племена, що мешкали від Німану до Фінської затоки.

Київ за князювання Володимира підтримував зв'язки із Заходом, започатковані ще Ольгою. Двічі відвідували київського князя

(у 988 та 991 рр.) послали Папи Римського. У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Риму. Відбувалися неодноразові обміни посольствами з Німеччиною.

Із метою захистити південні кордони Київської Русі, крім воєнних походів проти печенігів, князь уклав мир із болгарами. Із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі. Налагодивши зв'язки з Папою Римським, він змусив Візантію, яка не бажала розширення сфери його впливу на Русь, ставитися до русичів, як до рівних.

Свідченням визнання його заслуг на Русі стало звеличення князя народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» та приєднання православною церквою до лику святих. На Заході Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству».

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики так званої «шлюбної дипломатії» та активно її застосовував для підтримання стабільних відносин з іншими країнами. Кожен такий шлюб із представниками правлячих династій європейських країн був своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз.

Висновки. В історію Київської Русі князь Володимир увійшов як енергійний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни.

► Територія Київської Русі на кінець князювання Володимира досягла 800 км² і загалом відповідала межах розселення східнослов'янської спільноти.

► Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Київської Русі мало важливе значення, що визначило її подальший розвиток. Завдяки цій події Київська Русь змогла увійти до кола християнських держав світу та підтримувати рівноправні відносини з Візантією, Німеччиною та іншими державами.

► Наприкінці X — на початку XI ст. Київська Русь досягла небаченої могутності, зміцнилося її внутрішнє становище та зріс міжнародний авторитет.

980—1015 рр.

988 р.

період правління Володимира Великого.

запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Київської Русі.

Запитання і завдання

1. Коли Володимир посів великокнязівський престол у Києві? 2. Назвіть Червенські міста. 3. У чому полягала адміністративна реформа Володимира? 4. Що таке «Устав земляний»? 5. Із якою метою було споруджено систему укріплень, відому як «Змієві вали»? 6. Коли розпочалося хрещення Русі Володимиром? 7. Що таке «шлюбна дипломатія»? 8. Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Київської Русі? Обґрунтуйте свою думку. 9. Розкрийте передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської Русі. 10. Охарактеризуйте зовнішню політику князя Володимира.

11. Покажіть на карті території Київської Русі наприкінці князювання Володимира і визначте, якими були її межі на півночі, сході, півдні й заході. 12. Продовжте складання таблиці «Князі Київської Русі» (див. § 3, с. 25).

13. У «Повісті минулих літ» Нестор писав про князя Володимира, що «він є новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим уславився римський імператор Константин. Чому літописець порівнює князя Володимира саме з ним? 14. Розгляньте картину «Хрещення киян» художника К. Лебедева (с. 47) і складіть розповідь про хрещення Русі князем Володимиром.

§ 7. Київська Русь за правління князя Ярослава Мудрого

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як відбувалася міжусобна боротьба між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві; про внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава; про внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Київської Русі; про князя Ярослава Мудрого як особистість і державного діяча; що таке «міжусобна боротьба», «Руська правда», «правові норми», «лавра», «митрополія», «митрополит», «єпископ».

1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава після смерті батька? 2. Як відбувалося формування державної території Київської Русі за князювання Володимира? 3. Що було зроблено для зміцнення князівської влади Святославом і Володимиром? 4. У чому полягала судова реформа князя Володимира? 5. Що таке «шлюбна дипломатія»? Із якою метою її здійснював князь Володимир?

Міжусобна боротьба між синами Володимира. Утвердження Ярослава в Києві. Незадовго до смерті Володимир призначив спадкоємцем великокнязівського престолу свого молодшого сина Бориса.

Проте, коли 1015 р. князь помер, владу в Києві захопив його пасинок Святополк Ярополкович, скориставшись відсутністю Бориса.

Між синами Володимира Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком спалахнула міжусобна боротьба за великокнязівську владу, у якій Борис, Гліб і Святослав загинули. Літописець стверджує, що братів було вбито за наказом Святополка. Проти вбивці своїх зведених братів, який захопив владу в Києві, виступив Ярослав, що княжив тоді в Новгороді. Ярослав підтримували новгородці й варяги, а Святополк — печеніги.

Святополк утік до Польщі просити допомогу у свого тестя короля Болеслава Хороброго. Останній під приводом допомоги зятю спочатку захопив Червенські міста, а потім разом зі Святополком підкорив Київ. Узимку 1018—1019 рр. Ярослав звільнив столицю. Святополк приєднався до печенігів і навесні 1019 р. з великою ордою рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік із поля бою і незабаром загинув.

«Повість минулих літ» про похід Ярослава на Святополка і початок його князювання в Києві

У рік 1016. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони по обидва боки Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воевода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздячи коло берега і говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибою оцим? (Ярослав був кульгавим. — Авт.) А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хтось не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межі двома озерами і всю ніч ту спав, упившись з дружиною. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світлом переправився, і, висівши на берег, одпихнули вони човни од берега. І пішли війська одні проти одних, а коли зійшлися до купи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати Святополкові. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і одломився лід із воями Святополковими, і багато втопилося у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж це, Святополк побіг. І одолів Ярослав. А Святополк утік у Ляхи.

Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

- ?** 1. Як, за повідомленням літописця, відбувалася битва Ярослава зі Святополком? 2. У яку пору року, імовірно, відбулася битва? 3. Яким, на вашу думку, є ставлення літописця до описуваних подій? Чому ви так вважаєте? 4. Ярослав Мудрий помер у віці 76 років. За наведеним уривком із літопису визначте роки народження і смерті князя.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмутаракані. Він спробував захопити владу в Києві, але «не прийняли його кияни». Унаслідок Лиственської битви, яка сталася 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

2 **Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава.** Доба правління князя Ярослава, названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту і найвищого піднесення Київської Русі.

Князь Ярослав (978—1054) — син Володимира Святославича. Був посаджений батьком намісником спочатку в Ростові, а потім у Новгороді. Після смерті Володимира, перемігши у війні з братами, став київським князем. Проте до 1036 р. правив Руссю разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Київської Русі як правитель, який докладав багато зусиль для зміцнення держави, захисту її кордонів, розвитку господарства і розширення міжнародних зв'язків. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

i

На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Київської Русі від нападів печенігів. Продовжуючи справу батька, він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди змогли подолати ці укріплення і в 1036 р., як розповідає літописець, прорвалися до Києва. Унаслідок здобутої перемоги Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. За літописним переказом, на місці битви було збудовано Софійський собор.

■ Ікона із зображенням Бориса і Гліба — перших руських святих

■ Скульптурний портрет Ярослава Мудрого. Реконструкція М. Герасимова

За князювання Ярослава було укладено перший писемний звід правових норм на Русі, що дістав назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава». Вона містила 18 статей і стала основою «Руської правди» — писаного зводу норм давньоруського права.

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

- ?** 1. Як князь Ярослав розташував свої війська? 2. Де відбулася битва? 3. Яким був результат битви?

«Правда Ярослава» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кровної помсти продовжував діяти, як і раніше.

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної боротьби між синами Володимира. Опорою князя були бояри, а в головних містах Київської Русі він посадив своїх синів.

Багато зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава» —

Правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються й охороняються державою.

систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 м із міцними дубовими стінами та баштами, яка простяглася на 3,5 км. Могутність цих укріплень не мала рівних

на Русі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «міста Володимира».

За зразком візантійської столиці було зведено Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва, збудовано Софійський собор, закладено Георгіївський та Ірпинський монастирі. Імовірно, близько 1051 р. чернець **Антоній** на схилах Дніпра поблизу Києва заснував

■ Золоті ворота Києва. Реконструкція

■ Суд за часів «Руської правди». Художник І. Білібін

чоловічий монастир — Києво-Печерську лавру. Із часом цей монастир перетворився на провідний осередок культурного життя і взірець для наслідування.

3 Церковне та культурно-освітнє життя. Після запровадження християнства на Русі було засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові. Митрополитом ставав єпископ, якого призначали з Константинополя. Його резиденцією за князювання Ярослава став Софійський собор.

У 1051 р. за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів уперше обрав, без погодження з константинопольським патріархом, загальноруським митрополитом русича **Іларіона**. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого призначив константинопольський патріарх.

Князь Ярослав опікувався церквою, віддаючи на її утримання десяту частину своїх прибутків. Церкви і монастирі були осередками освіти — при них працювали школи. Князь постійно наголошував, що священники повинні «навчати людей».

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.

Лавра — назва великого православного чоловічого монастиря, у своїй діяльності підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

■ Софійський собор у Києві. Реконструкція і сучасний вигляд

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець пише, що сам князь читав книжки вдень і вночі, організовував переклад творів із «гречизни слов'янською мовою». За Ярослава було створено перший літописний звід 1037—1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка, ймовірно, зберігалася при Софійському соборі.

Доля бібліотеки князя Ярослава Мудрого й сьогодні залишається однією з нерозгаданих таємниць історії. Досі її не знайдено. Деякі вчені вважають, що вона зберігалася в Софійському соборі й загинула під час штурму монголами Києва в грудні 1240 р. Проте залишається незрозумілим, чому тоді вцілів сам собор. Історики-аматори та журналісти висували версії, що бібліотека начебто замурована в підземеллях Межигірського монастиря на околиці Києва. Проте підтверджень цього немає. Сучасний український історик М. Котляр вважає логічним припустити, що після смерті князя його книжкове зібрання було поділене між найбільшими церковними і монастирськими бібліотеками Києва. Однак і досі залишаються ті, хто не втрачає надію відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого.

4 Зовнішня політика князя Ярослава. Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями в Польщі після смерті короля Болеслава Хороброго, він у 1030—1031 рр. відвоював у поляків Червенські міста. На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки і за-

■ Анна Ярославна — королева Франції. Середньовічна французька гравюра

■ Сторінки з Рейнського Євангелія — книги, привезеної Анною, на якій складали присягу французькі королі

снував на завойованих землях місто Юр'ів (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямком зовнішньої політики Київської Русі залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією були дружніми.

Проте в 1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями. Морський похід русичів на Константинополь закінчився поразкою. Однак через деякий час візантійці змушені були шукати шляхи примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посідала «**шлюбна дипломатія**». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира третю з доньок Володимира, свою сестру Марію-Доброгневу, а свого сина Ізяслава одружив із сестрою Казимира. Цей союз закріпив за київським князем Червенські міста.

Володимир, старший син Ярослава, був одружений із Гідою, донькою англійського короля Гарольда, переможеного Вільгельмом Завойовником. Русько-візантійську угоду 1046 р., яка врегульовувала відносини двох держав після війни 1043 р., було незабаром скріплено шлюбом сина Ярослава Всеволода з Марією, дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Шлюб його сина Святослава з онукою німецького імператора Генріха II сприяв зміцненню відносин Київської Русі з Німеччиною.

За європейських правителів вийшли заміж також три доньки князя: Анна — за французького короля Генріха I, Анастасія — за угорського короля Андрія I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III.

Укладання вигідних союзів шляхом шлюбів із членами родин правителів різних країн сприяли зміцненню авторитету Київської Русі й були свідченням далекоглядності Ярослава.

Висновки. Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Київської Русі. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя.

► Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту, ставши в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи: Візантійською та Німецькою імперіями.

1019—1054 рр.

1036 р.

1051 р.

князювання Ярослава Мудрого в Києві.

розгром Ярославом печенігів під Києвом.

перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир.

Запитання і завдання

1. Що таке міжусобна боротьба? **2.** Коли розпочалося князювання Ярослава в Києві? **3.** Якими були наслідки Лиственської битви 1024 р.? **4.** Коли відбулася битва Ярослава з печенігами біля Києва? **5.** Що таке «Руська правда»? **6.** Що було зроблено Ярославом для зміцнення центральної влади? **7.** Кого було обрано київським митрополитом у 1051 р.? **8.** За правителів яких держав вийшли заміж доньки князя Ярослава? **9.** Розкажіть, як відбувалися міжусобна боротьба між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві. **10.** Охарактеризуйте внутрішньополітичну діяльність Ярослава. **11.** Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Київської Русі? **12.** Якими були особливості зовнішньої політики князя Ярослава?

✦ **13.** Порівняйте за картою територію Київської Русі наприкінці князювання Володимира і Ярослава. Зробіть висновок щодо їхнього внеску у формування державної території Русі. **14.** Завершіть складання таблиці «Князі Київської Русі» (див. § 3, с. 25).

★ **15.** Історики часто називають князя Ярослава «тестем Європи». Поясніть, чому.

§ 8. Суспільний, політичний устрій та господарське життя Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про політичний устрій Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.; якими були особливості становища представників різних верств населення; про сутність феодальних відносин у Київській Русі; про стан розвитку господарства і торгівлі; що таке «централізована монархія», «князівська рада», «домен», «уділ», «соціальна верства», «сюзерен», «гривна», «віче», «вотчина», «помістя».

- 1. Що таке «дружинна держава»? 2. Яким був склад населення Київської Русі в IX—X ст.? 3. Що ви знаєте про систему управління Київською Руссю в IX—X ст.? 4. Яким було життя людей у селах та містах Київської Русі в цей період? 5. Що таке феодалізм? 6. Якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Європі?

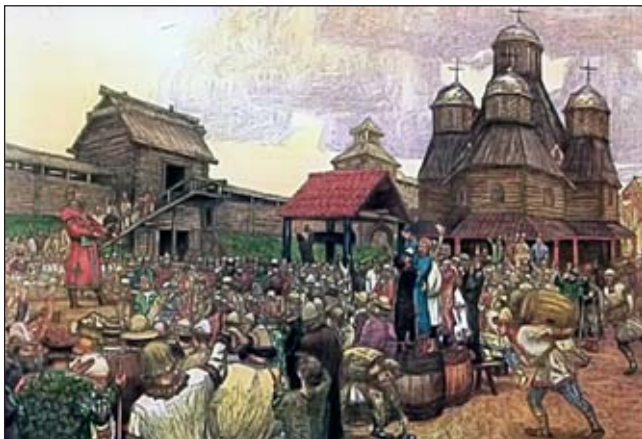

Політичний устрій. Наприкінці X — у першій половині XI ст. формою державного правління Київської Русі стала **централізована монархія**. Монархія на Русі існувала в цей час майже повністю у формі одноосібної влади великого київського князя. Лише деякий час після міжусобної боротьби між синами Володимира князь Ярослав спільно правив державою зі своїм братом Мстиславом. Великий князь київський у цей час уже став повновладним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше. Нащадки колишніх східнослов'янських племінних князів були васалами Києва.

Князь був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені. Зовнішні відносини з іноземними державами були його винятковим правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчу, судову, виконавчу і військову владу. Він установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Правду Ярослава».

До обсягу повноважень великого князя належали також військові справи. Він був головним воєначальником, вирішував питання оборони країни, брав участь у воєнних кампаніях.

Централізована монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджувалася в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

■ Віче. Художник
А. Васнецов

Князь являв собою головну державну структуру, забезпечував діяльність усіх органів управління і вважався символом державної

стабільності. Влада князя була необмеженою й залежала від його авторитету. Військову підтримку діяльності князя забезпечувала **дружина**, що перебувала у васальній залежності від нього. Вона поділялася на старших дружинників, які отримували від

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

князя за свою службу землі, і молодших — які отримували платню або частину здобичі.

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

«Повість минулих літ» про обрання нової віри князем Володимиром

У рік 987. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: “Прийми закон наш”. Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жида. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу... Так що ви владите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові».

- ? 1. Хто був ініціатором скликання ради? 2. Із якою метою князь скликав раду? 3. Яким чином члени ради могли впливати на рішення князя?

Князівська рада своїми порадами мала можливість впливати на рішення князя. Із радою князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладення мирних угод, династичних шлюбів, встановлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо. Зокрема, за повідомленням Нестора-літописця, перед прийняттям християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри.

Певне місце в системі державного правління посідало **віче**. Цей орган влади зберігався як залишок старих відносин і продовжував слов'янську традицію племінних зборів. Волевиявлення віча мало на меті довести думку народу до великого князя київського або його намісників. Проте роль віча за доби існування на Русі централізованої монархії була досить незначною.

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, що приймало рішення з важливих громадських і державних справ.

2

Становлення феодальних відносин. Основні верстви населення.

У країнах Центральної та Західної Європи Середньовіччя, як ви вже знаєте, стало періодом становлення феодальних відносин. За часів Київської Русі феодальне суспільство сформувалося також у східних слов'ян. Цей процес був досить тривалим і пройшов декілька етапів.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розкладу родоплемінних відносин. Спочатку вільні селяни-общинники віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемінній знаті. У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя і його дружини. Збір данини мав назву **полюддя**.

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця у Київській Русі, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

На наступному етапі, у X ст., київські князі захопили і привласнили общинні землі. За великим київським князем визнавалося право на верховне володіння всією землею Київської Русі. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменів** — володінь удільних князів.

Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив племінних князів права управляти землями і передав ці права своїм синам.

■ Збір данини. Художник
М. Періх

Наступним кроком у становленні феодальних відносин стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті (бояр) та православної церкви. У X—XI ст. на Русі почали формуватися васальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам

право «**кормління**» — вони могли залишати собі податки, які сплачувало населення певної території.

Деяко пізніше, імовірно, наприкінці XI ст., з'являються боярські **вотчини**, які їхні власники могли передавати своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього виникнення могли бути землі, із яких стягувалися по-

датки (для дружинної верхівки), або землі родової спільноти (для родоплемінної знаті).

Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення

служби, на думку деяких дослідників, виникла на Русі з XII ст. Вона не передбачала для господаря помістя можливості передачі землі в спадок, продаж, дарування тощо без згоди князя. Становлення феодальних від-

носин вплинуло на склад суспільства Київської Русі. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних соціальних верств населення.

Особливістю формування феодальних відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної і Центральної Європи, тут не сфор-

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, що надавалася за службу у війську чи при дворі, яку не можна було заповідати, продавати тощо.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначається певним обсягом прав і обов'язків.

■ Двір удільного князя. Художник А. Васнецов

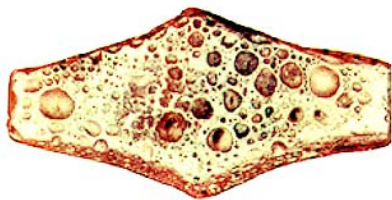

мувалося розгалуженої системи відносин між сеньйорами і васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або **сюзереном**, що мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші удільні князі, бояри і дружинники були його васалами. Роздавати землю удільні князі й бояри права не мали.

Суспільство Київської Русі поділялося на панівні й залежні верстви населення. До панівної верстви належали князі, бояри і дружинники, до залежної — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь (холопи). Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило до панівної верстви. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та ін.) і рядових священнослужителів.

Найбільшу частину населення становили **смерди** — особисто вільні селяни-общинники, що мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були закупы і рядовичі. **Закупами** називали тих селян, які через різні обставини втратили своє господарство й змушені були працювати на землевласника за грошову позичку (купу). Тих селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали **рядовичами**. Зовсім безправною була дворова челядь і холопи. До **челяді** належали особи, які втратили своє господарство й працювали на господаря. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. **Холопами** ставали переважно військово-

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

■ Срібна гривня київського типу

■ Ливарні форми до ювелірних виробів

полонені. Їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

У складі міщан переважну більшість становили вільні ремісники і торговці, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво стали об'єднуватися в артіль й спілки за фаховими ознаками.

i

3 Розвиток господарства. Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Київської Русі залишалося, як і раніше, **сільське господарство**. Особливо великого розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі, залежно від ґрунтів, використовували плуг, рало або соху. Землю обробляли за допомогою тяглової сили — коней та волів. У лісових районах Русі залишалася підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

i

З овочів садили капусту, огірки, ріпу, часник, цибулю. У садах вирощували вишні, сливи, яблука та груші. Успішно розвивалося **присадибне тваринництво**: на Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней, коней, кіз, овець. Займалися також і птахівництвом.

Серед **промислів** найпоширенішими були мисливство, рибальство і бортництво. Продукти мисливства, особливо хутро, купці вивозили до інших країн. Русичі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Мед і віск також вивозилися для торгівлі за кордон.

Ремесло розвивалося як у сільській місцевості, так і в містах. У Київській Русі існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургійному виробництві та обробці

■ Колти. Золото, емаль

заліза, про високий рівень якого свідчили застосування ремісниками зварювання,ковки, лиття металу, а також гартування сталі. У майстернях римісники виготовляли знаряддя праці (топори, зубила, кліщі тощо), зброю (щити, списи, шоломи, мечі, кольчуги тощо), предмети побуту, золоті, срібні, бронзові прикраси. За даними археологічних досліджень, із заліза в цей період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів.

Витонченістю і досконалістю характеризувалися руські ювелірні вироби, виготовлені в техніці черні та перегородчастої емалі. Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Київську Русь країною, майстри якої відкрили ці ювелірні техніки.

Мистецтво **черні** русичі опанували в X ст. Так називали чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й подальшого заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці черні виготовлялися срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо.

Мистецтво **перегородчастої емалі** руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантійців. Воно полягало в тому, що на поверхню золота або срібла напаявалися тонкі дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різнокольоровою склоподібною масою. Потім річ клали на жаровню, де емаль плавилася й згодом застигала. Використовувалися емалі синього, жовтого, червоного, білого, зеленого і коричневого кольорів.

Емалями прикрашали князівські діадеми, сережки, намиста, підвіски, медальйони, хрести, оклади (оправи) церковних книг. Залишки майстерень, де виробляли емалі, знайдені археологами під час розкопок центральної частини стародавнього Києва та на території Києво-Печерського монастиря.

Інтенсивного розвитку в цей час набуло **гончарство**. Найбільше продукції на ринок постачали саме гончарі. Це були горщики,

глечики, світильники, підсвічники, керамічні кахлі, іграшки тощо. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, які використовували на оздоблення храмів і палаців.

Високого рівня розвитку досягло також **склоробство**. Його секретами руські майстри оволоділи наприкінці X — у першій половині XI ст. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі. На Русі були також розвинуті ремесла з обробки шкіри, дерева, кістки, каменю, виготовлення взуття, одягу, виробництва цегли і вапна.

Важливу роль у господарському розвитку Київської Русі відігравала **торгівля**. Цьому сприяло те, що її територією проходило декілька важливих міжнародних торговельних шляхів. «Грецький» шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із балтійськими та чорноморськими ринками. «Соляним» шляхом підтримувалися зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи. «Залозним» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу — прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи — оселедці, напої, зброю, коштовний посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Розвиток торгівлі зумовив поживавлення грошового обігу. Використовували арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, став князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. в грошовому обігу Київської Русі переважали арабські срібні монети — диргеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому на початку XI ст. з них стали виробляти срібні зливки — гривні. Київська гривна мала шестикутну форму і масу близько 160 г. Назва «гривна» використовується в усіх давньоруських джерелах. Буква «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., імовірно, під впливом західноукраїнського діалекту.

У населених пунктах Київської Русі були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Так, німецький воїн Тітмар Мерзебурзький по-

■ Місто будують.
Художник М. Періх

відомляє, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

4 **Повсякденне життя різних верств населення.** Найчастіше русичі оселялися поблизу річок, поряд із лісом. У лісі вони полювали, збирали гриби та ягоди, ховалися від нападників у разі небезпеки. Селянська родина складалася з 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була надзвичайно важкою і виснажливою.

Особливо важким був сінокіс. Косили «горбушею» — косою, яка не різала, а підсікала траву ударом. У сінокіс дуже боліли шия, поперек, сухожилля, від напруги люди хворіли животами, спина і руки вкривалися виразками. Хліб жали серпами. Одна сім'я збирала близько 3,2 тонн озимого хліба й могла частину продати.

Незamoжні городяни найчастіше жили в напівземлянках. У містах більшість будівель споруджувалися з дерева, кам'яні будинки траплялися рідко. Багаті помешкання мали сіни та терем (своєрідна башта, де розміщувалися кімнати). Існувала також кліть — окрема кімната для зберігання речей. Зamoжні городяни мали стільці й ліжка, а бідні спали на скрині або просто на підлозі. У кожному будинку були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яними трісками), а зamoжні — восковими свічками.

Зamoжного й бідного русича завжди можна було розпізнати за вбранням. Селяни носили лапті, бідні городяни — черевики. Часто і бідні, і багаті городяни взували чоботи.

■ Повсякденний одяг волинян і полян

i

Одяг прості городяни шили самі з лляної та вовняної тканини, а заможні замовляли вбрання з дорогих іноземних тканин у кравців. Більшість бідних русичів носили полотняні сорочки з поясом і вузькі штани. Зверху надягали свитку. У холодну погоду і городяни, і селяни носили плащ або кожух. Знать убиралася в довгі каптани, оздоблені хутром і прикрашені багатим шитвом. Міщани часто обирали різнокольорові тканини.

Більшість бідних русичів були невибагливі до їжі. Вживали дичину, рибу, пізніше — м'ясо свійської худоби. Однак прості люди переважно харчувалися кашами. У багатьох заможних сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви мастили рослинною олією. Споживали багато овочів. Із напоїв переважали кисіль, мед і пиво. Заможні люди також пили вино.

■ Волинянка та деревлянка

! **Висновки.** За формою державного правління наприкінці X — у першій половині XI ст. Київська Русь була централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.

► У X—XI ст. на Русі сформувалися феодалні відносини й відповідно утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм на Русі мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодалних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.

► Господарство Київської Русі досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення Русі було сільське господарство.

► Повсякденне життя русичів зумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

Запитання і завдання

1. Що таке централізована монархія? 2. Що таке князівська рада? 3. Чим відрізняється помісна форма землеволодіння від вотчинної? 4. Хто належав до панівних верств населення Русі? 5. Хто належав до залежних верств населення Русі? 6. Яка галузь господарства була провідною на Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.? 7. Які види ремесла були найпоширенішими на Русі? 8. Які основні товари вивозили руські купці за кордон? 9. Чим централізована монархія відрізняється від «дружинної держави» як форми державного правління? 10. Охарактеризуйте становище основних верств населення Київської Русі. 11. Яким було повсякденне життя різних верств населення Київської Русі?

✦ 12. Складіть простий план «Розвиток господарства Київської Русі другої половини X — першої половини XI ст.» і підготуйте розповідь за ним.

★ 13. Складіть порівняльну таблицю «Становлення феодалних відносин у країнах Західної Європи та Київській Русі» у зошиті. Визначте спільне і відмінне.

Країни Західної Європи	Київська Русь

§ 9. Культура Київської Русі

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови; як розвивалася усна народна та музична творчість; якими були здобутки архітектури та образотворчого мистецтва; що таке «кирилиця», «церковнослов'янська мова» «билини», «скаморихи», «архітектура», «фреска», «мозаїка», «ікона», «іконопис».

► 1. Коли і як було запроваджено християнство в Київській Русі? 2. Які народні казки, перекази й билини доби Київської Русі ви знаєте? 3. Які архітектурні пам'ятки Київської Русі, що збереглися до нашого часу, вам відомі?

1

Виникнення східнослов'янської писемності. Школи. Поява власної писемності мала надзвичайно важливе значення для розвитку східнослов'янської спільноти. Збереглися відомості про те, що в XI ст. східні слов'яни мали власну писемність, або «руські

ЗМІСТ

Юні друзі!	3
§ 1. Вступ до середньовічної історії України	6
РОЗДІЛ I. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	
§ 2. Східні слов'яни у VI—IX ст.	9
§ 3. Київська держава за перших князів	18
§ 4. Київська Русь за князювання Ольги та Святослава.	26
§ 5. Суспільно-політичний устрій та господарське життя Київської Русі в IX—X ст.	33
Практичне заняття «Князь Святослав та його походи»	38
Узагальнення за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»	40
Тематичне оцінювання за розділом «Виникнення та становлення Київської Русі»	41
РОЗДІЛ II. КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.	
§ 6. Київська Русь за правління князя Володимира Великого	43
§ 7. Київська Русь за правління князя Ярослава Мудрого	51
§ 8. Суспільний, політичний устрій та господарське життя Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.	59
§ 9. Культура Київської Русі	69
Практичне заняття «Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства»	76
Узагальнення за розділом «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»	77
Тематичне оцінювання за розділом «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.»	78
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.	
§ 10. Київська Русь за правління Ярославичів	80
§ 11. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха та Мстислава Великого	86
§ 12—13. Причини роздробленості Київської Русі. Розвиток Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицького і Волинського князівств	94
§ 14—15. Культура Київської Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.	107

Практичне заняття «Літописи та твори давньоруської літератури. “Повчання дітям”, “Слово о полку Ігоревім” як історичні джерела»...	120
Узагальнення за розділом «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.».....	121
Тематичне оцінювання за розділом «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»	122

РОЗДІЛ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

§ 16. Утворення Галицько-Волинської держави.....	124
§ 17. Монгольська навала. Утворення Золотої Орди	132
§ 18. Галицько-Волинське князівство за князя Данила Галицького та його наступників	143
Практичне заняття «Зовнішня політика князя Данила Романовича» ..	152
§ 19. Загибель Галицько-Волинського князівства	153
§ 20. Культура Галицько-Волинської держави	160
Узагальнення за розділом «Галицько-Волинська держава».....	168
Тематичне оцінювання за розділом «Галицько-Волинська держава»..	170

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — XV СТ.)

§ 21—22. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.....	172
§ 23. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Кримського ханства та Османської імперії.....	187
§ 24. Соціальна структура населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.....	197
§ 25. Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV — XV ст.....	205
§ 26. Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст.	217
Практичне заняття «Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV — XV ст.»	226
Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Великого князів- ства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)» ..	228
Тематичне оцінювання за розділом «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV — XV ст.)»	229
Узагальнення до курсу «Середньовічна історія України та її внесок у загальноєвропейську спадщину».....	231

ДОДАТОК	232
----------------------	-----

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	234
--------------------------------	-----

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *В. І. Труфен*
Коректор *Ю. О. Бєседа*

Формат 70×90/16. Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 17,5.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua